

Хальмгар чикәр бичлгнә тускар

Июни 3-д сексдси Хальмг келин тбрин туск таньгчии хург деер Ур И. К. Илишкинд докладас

Хальмг литературн кел делгрүлгәнә гол төрмүд хагьллгьгар хальмг интеллигенц цугтан шунмгьгагар орлджана.

Хальмг интеллигенц кел делгрүлх төрәр нигдз өргмджтәгьгар орлцгын — Хальмг таньгчии культурун боли экономик цецгддз делгрхд килмджан өгснә, эврәнн төрски Коммунистическ партыд дуртань темд болджана.

Алдр ик тууджта, нарт делкәд туурсн «Джаньгьгар», «Герс богдин туудж» боли нань чиги кесг оли туульс чеддәр келдз йовси хальмг улс, Советин йосна цагт кев-январн келин әмтнә, утх-чинрәриь социалистическ культурун делгрлгт күцв.

Күми әмтиг залгьдуллгьни, тединг бүрдәдз негдүллгьнә — келин болджана. Келин-әмтнә культурун нег халх янзнь болдг төләдән келин олна делгрлгтд берк чинртә.

Тер учрар деерәс литературн кел цаарандиь делгрүллгьн, терүнә чикәр бичлгнә зокал диглдж гаргьлгьн хальмг кел медлгнә әрки төрмүднә болджана.

Хальмгин келинә, литературун боли тууджин научн-шиндлгьнә институт эн төрмүдиг эврәннә зурад оруудж, күцәх көдлмш эклв.

1925-26 джилмүдт хальмг литературн келинә тускар әкдз кесн шиндлгьлгьн эврә келәр 1-УИ классин учебникүд барлгьн хальмг кел делгрүллгьнд берк ик чинртә болсми.

Келинә тускар болсн дискуссин хөби, келинә туск марксистек номла ирлцүлдз, урднә гаргьгдсн вндүсән хәрү хәләдз чиклдж авх төр, тингхәрә гаргьгдсн дектрмүдин номин чинриг улм негдүлджәнә.

Академик Н. Я. Марр боли тетүнә сургьзульчнр, социалистическ обществ тосхджах цагт СССР-н оln-әмтнә келин урдкаси өвәрц болхми гиснәс иштәгьгар, эврә келинә өвәрциг икәр кергт авлго, шин «зака» хәәгьгәд, чикәр бичлгьнд оли зүсн оралда гаргьсн йовдл бәәнә. Улгүрниь, йотировани эшг хальмг келин хойр әнбгәр бичгднә — негдхлә е (өлк, объём), хойрдхлә й немх о (йосн, йовдл, йовлгьн, йор).

Талин келинәс авгдсн үгмүд бичлгьнә тускар хальмг келин кесг оли зокалмуд бәәнә. Тер зокалмудин

негиднә нигдз келдджәнә: «Талин келинәс авгдсн үлгүрмүдиг орсар ягьдз бичгдг болна, тер кевәрнә ямаран чиги ә сольвр уга бичгдх зөвтә, кезәнә хальмг келин орсн үгмүдиг, хальмгар ягьдз келдз дасси болна, тер кевәрнә үлдәхми».

Тиим заавр хальмг келинә зокалла ирлцджәхш. Талин келинәс орсн үг ямаран келин болв чиги тер кевәрн орхш, әрк биш орджах келинәнн өвәрц авна. Маид болхла хойр әнбгәр бичгднә. Улгүрниь, урднә, революц болхас өмн орс келинәс хальмг келин авгдсн үгмүд хальмг келинә зокалла ирлцүлдз бичгднә, советск цагт авгдсн үгмүд болхла тер кевәрн, хальмг келинә зокалла ирлцнбгьү бишәр бичгднә. Тер зокалас иштәгьгар ия, ие, ее гидг чилгчтә үгмүдиг ий гидг чилгчтәгьгар бичхми гисн зокал гаргьгдв, (революций, партий). Эн зокал хальмг келинә тогтсн зокалла ирлцджәхш.

Хальмг кел чикәр бичлгьнд тодрха биш эшг үзг темдглгьн бас ик чинр зүүджәнә. Эн эшгиг бичләрн темдлхшвди, болв эн келсн цагт соньсгднә.

Хальмг келиг чикәр бичхми тускар газетд бичцхәси улсин ик зунь эн эшг темдглхми гидж бичцхәв. Тодрха биш эшг гисн юмб? Эн талдан үзг мений? Тодрха биш гисн эшг үзг гисн эн үгин дундагьур боли чилгчәр харгьдг хамгин ахрхи эшг болджана. Эн ә тодрхагьгар соньсгдхш, тер төләд тодрха биш эшг гидж келднә.

Бат боли бат биш эшг үзгүд бәәдми гидж литературт харгьнә. Талданар келхд эн тодрха боли тодрха биш эшг үзгүд болджана. Эн эшгүд цагин әргц дахад, сольгд йовнә. Бат биш эшг йова йовдз соньсгдган уурна, өмнән бәәсн хадврла аәгьән негдүлнә. Тиим йовди мана хальмг келин чиги гарчана — урднә соньсгдг ә, соньсгдган уурад, урднә уга ә шинәс гарч ирджәнә. Улгүрниь, эн ним кевәр хүвриә: Тереген — терги, мерген — мерген — мерги, көдлөмөш — көдлөмөш — көдлмш. Тедү мет ним аәс шинәс төрдж гарв: в, ф, ж, урднә ним хадвр үзгүд хальмг келин уга билә. Тер учр деерәс келгдсн хүврлг цагин әргц дахад хүврәгдгдг тууджлч хүврлг гидж келх кергтә, тегәд тер төләдән хальмг келинә зокалла ирлцх зөвтә.

«Зая-пандитин гаргьсн өөрд бичг өөрд улсин литературн келинә, бичлгьнә ирлцдг уга билә. Эн моньгьдин хуучрсн, марткдсн үгмүдиг сергәдз гаргьсн оln-әмтнә келдг келинә ирлцдг уга бичг бәәсми» — гидж академик Владимирцев бичсми.

Тегәд чиги хальмг келинә 1У-ч конференц деер тодрха биш эшгиг темдглдгән уурх шиндвр авсиг Бадмин Бата таасдз келсми.

Болв ниднә джил бичсн «Хальмг келинә зәрм гол төрмүдин тускар» гидг статьядан Бадмин Бата урднә чикәр бичсән хаджилгьгәд, тодрха биш эшг темдлгд болхми гидж бичджәнә. Бадмин Батан нигдз бичдг учриь фонетическ — «ягьдз улм цаарандиь делгрүллгьн болдзә соньсгднә, тингдз бич» гидг зокал на.

гаргьд саалтг болдгин учр. Тер төләд хальмг келинә научн грамматик гаргьхин төләд морфологическ принцип авх кергтә гидж эн тоолджана.

Мицигьгар болхла, мана чикәр бичлгьнә ода бәәх зокал морфологическ принципәр бичгднә. Тер төләд, ода бәәх бичлгьнә зокалиг хамхлад керг уга болдз медднә.

Дөрвд, торгьуд хойр келинә өвәрцин тускар педучилишин преподаватель Кичгә Төлә бичдз. Энүнә тускар келәд керг уга, юнбгәд гихлә 1934 джыл болсн келинә 4-ч конференцин шиндвр бәәнә. Тер конференцин шиндврәс иштәгьгар — умшх, гурви, үвл — гидж бичнәвдн.

Талин келинәс авгдсн үгмүдиг чикәр бичлгьнә тускар Очра Утам 9 зокал авхми гидж селвгән өгнә. Энүнә тускар 1940 джил болсн 5-ч конференцин шиндвр бас бәәнә. Хагьлгдәд күцәгддз одсн төриг хәрү күүндврт тәвәд, цаг үрәгьгәд керг уга болдз медднә.

Өнбгрсн цагин үүлдвр үгмүд чикәр бичлгьнә туск төрәр күүндвр келдз болхми. Улгүрниь: йов, йовв, ав, авв, гидж бичгднә. Гурви в нег газр болхми орчд хойр зүсн янзваргьгар бичхми гидж селвгән өгцдәнә — йовов, авов, эс гидж йовув, авув. Сүүлиькнә невчк сән болдз медднә.

Орс үзгүдәс иштәгьгар авсн шин алфавит хальмг бичлгьнә келиг зөвәр ясулв. Болв йотировани аәсиг чикәр бичлгьн ода бийнә диглгдәд уга. Улгүрниь, үгин эклцд йотировани ә хойр әнбгәр бичгднә: ясн, еньг, өлк, юн, йовдл, яярә, ялхар ююгьгар. Йотировани аәг бичхми тускар хойр әнбг сельвг өгчәнә. Йотировани эшг үзгүдиг зәрмень «Й» гидг үзгәр дамджуудз бичхми гилдцхәнә, улгүрниь — йосн, йаарм, айу, зәрмень болхла ёсн, яярм, аю — гидж бичхми гилдцхәнә.

Кемрджән йотировани эшг аәг й гидг үзгәр дамджуудз бичдг болхла, тер цагт манд я, е, ю үзгүд керг уга болдз гархми. Тингдз бас болшго, юнбгәд гихлә, цуг советск келин әмтс нег иджл алфавит авсми. Болв, удан татгддз келдг йотировани аәсиг, улгүрниь — яярм, ююна гисн үгмүдиг яярм, ююна гидж бичхлә сән болхми.

Өдгә цагин чикәр бичлгьнд уданар татгддз келдгдг үзгүд: тосн — тоосн, агь-аагь, шах-шаах, дар-даар гисн мет үгмүд йилгьхин төләд бичгднә. Дакад эн утар татдз келддг үзгүдиг бичшго ормд бас бичдг йовдл бәәнә. Улгүрниь: күн — күүнә, күүнд, сүл — сүүлин — сүүлд. Иягдз бичлгьн чик биш, перәдгч киисвртән уданар татдз эс келддг үгиг наадз киисвртнә оньгдарулдз вөв уга — күн — күнә, күнд — гидж бичгдх зөвтә.

Хальмг гь гидг үзгиг үгин эклцд Г гидж бичлгьн хаджгьр гидж келсн улсла зөвшәрх кергтә.

Ы — гидг орс үзгиг хальмг үгд бичхми гидж келсиг шиндлх кергтә.

Хальмг келиг чикәр бичлгьнә гол төрмүднә тиим. Хальмгин литературн келиг ясулхин төлә зүткдз көдлдз йовх улсин әрки гол төрмүднә — ода бәәх дуту-дундав ахр цагин әргцд уурульдж, хальмг келиг улм цаарандиь делгрүллгьн болдзә соньсгднә, тингдз бич» гидг зокал на.